

**Поетичний фразеологізм
у словесно-образній системі
(постановка питання у зв'язку
з концепцією Олександра Потебні)**

Значення, зміст, ідея в художній творчості, як переконливо доводив свого часу ще О. О. Потебня, розкривається через образ. Різні для кожного виду мистецтва щодо форми художні образи не є однорідними і в межах окремого твору. Розрізняючись структурно, вони разом з тим становлять нерозривну системну єдність. У поезії зовнішнім виявом такої єдності, спільною формою образів є поетична мова. Саме у поетичній мові об'єднуються в систему мовні засоби, які виражають відповідні образи в їх складній взаємодії, де кожен словесно-художній образ того чи іншого твору завжди виступає «естетично організованим структурним елементом стилю» [2: 119].

Серед поетичних мовних засобів фразеологія посідає чи не перше місце як щодо вживаності, так і за естетичною значущістю. При цьому слід мати на увазі не тільки фразеологізми загальномовні, що здебільшого змінюються в умовах поетичного контексту, набуваючи нових значень чи відтінків значень, але й такі власне поетичні фразеологічні одиниці, як стійкі описово-метафоричні сполуки, перифрастичні вирази, усталені в поезії певного періоду образно-символічні поєднання тощо. Останні О. М. Веселовський називав «нервовими вузлами» поезії. Даючи загальну характеристику поетичної мови, він писав: «Поетична мова складається з формул, які протягом певного часу викликали певні групи асоціацій... Поза усталеними формами мови не виразити думки, як і рідкісні нововведення в галузі поетичної фразеології складаються в її старих кадрах. *Поетичні формули — це нервові вузли* (курсив наш — В. К.), дотик до яких збуджує в нас ряди певних образів...» [1: 376].

Поняття «поетична фразеологія» досить широке, бо охоплює значну кількість матеріалу, який можна розглядати як «поетичні формули». Без докладного, зокрема в синхронному плані, опису того матеріалу наші знання про поетичну мову певного періоду будуть далеко не повними. Питома вага поетичних фразеологізмів у створенні стилю епохи, як свідчать дослідники, дуже велика [8]. Тому однаково актуальними й важливими нам видаються як загальна проблема дослідження поетичної фразеології, що включає передусім з'ясування образної основи відповідних мовних одиниць, окреслення кола означуваних певним образом реалій і понять, а також аналіз способів словесного вираження художнього змісту, так і теоретичні питання, спрямовані на розв'язання тієї загальної проблеми, зокрема й питання про місце поетичного фра-

зеологізму в такій злютованій словесно-образній системі, якою є поетичний твір.

Увага до сталих поетичних словосполук як структурних елементів стилю й носіїв образності тісно пов'язана у вітчизняній поетиці з іменем О. О. Потебні, хоч, як відомо, термін «поетичний фразеологізм» у нього не зустрічається. Розглядаючи співвідношення логічного і естетичного в поетичних фразеологізмах (за його термінологією — поетичних виразах), Потебня особливо підкреслював їх неподільність. «Поняття вартості виразу, його краси, — писав він, — тотожні з його відповідністю думці, його необхідністю. Мотиви естетичні й логічні (цілі пізнання) тут неподільні» [5: 204]. Потебні належить і принципово важливе для розуміння явищ поетичної фразеологізації положення про те, що образність окремих слів і постійних їх сполучень є незначною «порівняно зі здатністю мов створювати образи з поєднання слів, однаково, образних чи безобразних» [5: 104]. Наведене положення у працях Потебні ілюструється великим мовним матеріалом.

Серед поетичних фразеологізмів значну групу складають описово-метафоричні вирази. Метафора, на думку Потебні, не безцільна гра у перенесення відомих назв, а серйозний пошук істини. Звичайно, не кожна метафора є поетичним фразеологізмом. Фразеологічними, очевидно, слід вважати словосполучення метафоричного типу, які вийшли за межі стилю поезії одного автора або послужили моделлю для створення подібних виразів, близьких не тільки формою, а й змістом. Фразеологізм, який виникає з поетичної метафори, поетичного порівняння чи парного сполучення слів з метафоричним епітетом (означуване слово тут втрачає конкретність), зберігає у своїй семантиці образність і емоційне забарвлення. У такому фразеологічному виразі тісно взаємодіють семантично-асоціативні поля незвичайно поєднаних слів, а експресія та образність є його основними характеристиками. Лаконічна словесна форма фразеологізованої метафори передає нерозкладне враження, що склалось у свідомості поета, і водночас спрямовує асоціативні уявлення того, хто сприймає поезію. У працях з поетики, зокрема у спеціальному розділі «Тропи і фігури» з роботи, відомої під назвою «Из записок по теории словесности», Потебня докладно аналізує способи й види перенесення значень, які породжують метафоричний — і далі фразеологічний — вислів. Переносні значення на основі їх переміщення від роду до виду і навпаки (синекдоха), від виду до виду (метонімія) чи за схожістю (власне метафора) — все це, за Потебнею, засвідчує напрямки пізнання від раніше пізаного до невідомого. Так, унаслідок творчого пошуку при чисто поетичному мисленні встановлюються відношення, як, наприклад, у пушкінському *капля жалости* — метафоричному виразі, що його розглядає Потебня. До метафоричних словоспо-

лучень, що більшою чи меншою мірою фразеологізувалися, слід віднести наведені там українські народнопоетичні вирази: *на рушничок стати, білу руку дати, виплакати карі очі, ясний-красний* («Ой **ясна-красна** в лузі калина, **А ясній-красній** Орися в батька») та подібні.

Джерелом поетичної фразеології, як уже було сказано, можуть бути також перифрази та близькі до них образно-символічні вислови. Перифраза являє собою опис предмета чи явища з виділенням, підкресленням найбільш характерної риси образу (описуваного). Потебня розглядає такого типу вираз *голова козацька*, поширений у фольклорі («**Голово моя козацькая!** Бувала ти у землях турецьких, у вірах бусурманських, **А тепер припало на безвідді, на безхліб ї погибати**»). Паралельно розглядаються також загальномовні фразеологізми: *тьма тьмуца, кури не клюють, рос. трын-трава* та ін. У пов'язаних з перифразою символічно-образних структурах символічне слово перетворюється на оцінну одиницю, завдяки чому загальна семантика виразу віддаляється від конкретних значень його компонентів, тобто словосполучення фразеологізується (наприклад, традиційне поетичне *вогонь любові* із значенням «сильне, жагуче почуття»). З явищами поетичної фразеологізації пов'язана й розглядувана Потебнею антономасія — натяк, посилення на відоме з поезії. «Умови поетичності й доречності антономасії, — зауважує Потебня, — полягають у тому, щоб вона і для того, хто говорить, і для того, хто слухає, була зрозуміла, тобто легко заміщала конкретним образом складні ряди думок. У протилежному разі вона стає пишномовністю, риторичністю в гіршому значенні слова» [5: 226]. Антономасія (і на лексичному, і на фразеологічному рівні) — один з моментів впливу літературних типів на мову і життя. Цей вплив можна простежити на матеріалі поетичної фразеології в цілому.

Питання про віднесення поетичних фразеологізмів (за семантичною класифікацією В. В. Виноградова — здебільшого «фразеологічних сполучень») до складу фразеології в сучасному лінгвістичному розумінні досі лишається відкритим. Річ у тому, що такі поетичні сполуки (частіше метафоричного типу) постають на ґрунті суб'єктивних асоціацій, їм властивий ситуативний характер, вони актуальні переважно як знаки образних уявлень у межах тексту, твору [10]. У поетичному словосполученні, проте, нерідко проходять процеси, які сприяють тому, що вживання одного зі слів у ньому поступається місцем перед значенням. Якщо якісний зсув при цьому характеризує не тільки вказаний компонент, але й усю сполуку, то можна говорити про появу власне поетичного фразеологізму. Фразеологічно зв'язані значення складників такого виразу підпорядковуються загальному образному змістові, ніби розчиняються в ньому. Будучи належними в основному до явищ мовлення, а не мови, поетичні фразеологізми своєрідно демонструють процес

фразеологізації як такий, наочно показують один із шляхів переходу мовленнєвих засобів у мовні. Цими обставинами, напевно, пояснюється той факт, що і в спеціальних працях, присвячених дослідженню семантики фразеологічних зворотів, поетична фразеологія залишається поза увагою навіть при розгляді фразеологізмів з оцінювальним значенням [3]. В узагальнювальних же працях, зокрема з фразеології сучасної української мови, поетичні фразеологізми, особливо фольклорного походження, виділяються в окрему групу й загалом характеризуються здебільшого зі стилістичного погляду [9]. Фразеологізація словосполучень у поетичній мові справді тісно пов'язана зі стилістикою, вона зумовлена потребою вдосконалення, розширення і збагачення образних засобів. Однак більш пильної уваги з боку дослідників заслуговує саме переносна фразеологічна семантика, що з'являється внаслідок часткової чи повної втрати лексичного значення словами-компонентами поетичного виразу.

Відзначаючи недослідженість проблеми, ми далекі від думки, ніби поетична фразеологія як об'єкт дослідження зовсім випадає з поля зору радянських мовознавців. Так, традиційна російська поетична фразеологія, що склалася на середину XIX ст., описана у працях В. В. Виноградова, О. Д. Григор'євої, Н. М. Іванової, у Словнику Пушкіна. Якоюсь мірою вивчається й українська поетична фразеологія, здебільшого на рівні індивідуального стилю. Можна в цьому плані назвати статті про мову і стиль окремих авторів, словники мови письменників, передусім Словник Шевченка. Вживані в сучасній літературній мові українські поетичні фразеологізми відбиті у спеціальних збірниках відповідних засобів [4]. Можна зробити загальний висновок, що більш-менш повно описано метафоричні, перифрастичні та символічні позначення поетично відтворених явищ пушкінської доби. Однак теоретична нечіткість самого поняття поетичної фразеології, невизначеність структурних і семантичних властивостей стійких поетичних виразів, нез'ясованість взаємодії цих одиниць з іншими структурними елементами поетичного мовлення дається взнаки на загальному рівні фразеологічних досліджень. Тому, без сумніву, на порі широкі дослідження фразеологічного фонду, який одержала та чи інша епоха від попередніх традицій, розгляд шляхів, способів і прийомів трансформації того матеріалу, аналіз ролі індивідуальних новотворів фразеологічного типу у складному процесі становлення нової поетики. Зафіксовано ж, для прикладу, у збірнику А. П. Коваль і В. В. Коптілова 22 поетичні вислови Павла Тичини [4], серед яких, звичайно, є і поетичні фразеологізми в поданому тут розумінні. А такий Тичинин вираз, як *чуття єдиної родини*, гадаємо, поступово втрачає зв'язок з поетичним контекстом і з індивідуального

мовного факту переходить до явищ загальномовних. Усі ці процеси і явища досі ще чекають на своїх дослідників.

Наша спроба з'ясувати системні зв'язки поетичного фразеологізму з іншими мовними засобами поезії спирається на потєбнянське розуміння словесно-художнього образу. В образній системі поетичного твору індивідуально-авторські фразеологічні вирази, а також традиційні усталені поетичні словосполучення, характерні для стилю певного періоду в розвитку літературної мови, є органічним структурним елементом. Як засіб вираження вторинних, похідних образів, вони є складнішими порівняно зі словом утвореннями. У той же час поетичні фразеологізми є компонентами відповідних вищих одиниць поетичної мови, що у свою чергу входять як елементи в картину вражень, характерів, ситуативних відношень ширшого, узагальненого плану [6; 7]. Разом з поетичною лексикою фразеологічні одиниці поетичного походження та образно-поетичного значення об'єднуються в загальну систему поетичних засобів, що виходить за межі окремого твору і базується на відповідних системах того чи іншого автора, напряму, творчого методу тощо. Значущі й виразні вже самі по собі, поетичні фразеологізми і в образній системі окремого твору, і в загальній системі засобів поетичної мови відбивають результат їх взаємодії з іншими засобами.

Поза сумнівами, що в поетичному фразеологізмі, як і в повному поетичному тексті, не тільки потенційно, а й необхідно закладено (саме **закладено**) кілька інтерпретацій, у деталях залежних від того, хто сприймає поезію. Наближення до того «необхідно закладеного» й має визначати напрямок досліджень поетичної фразеології — надзвичайно важливого складника поетичної мови як у системі окремого твору, так і в загальній системі поетичномовних засобів.

Література

1. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. — Л., 1940. — 646 с.
2. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 254 с.
3. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. — М.: Просвещение, 1978. — 160 с.
4. Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. — 2-ге вид., доповн. — К., 1975. — 335 с.
5. Потебня А. А. Из записок по теории словесности. — Х., 1905. — 649 с.
6. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. — Х., 1894. — 162 с.
7. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М.: Искусство, 1976. — 616 с.
8. Поэтическая фразеология Пупкина. — М.: Наука, 1969. — 389 с.

9. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1963. — 438 с.; Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / За заг. ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1973. — 588 с.

10. Федоров А. И. Фразеологизм как экспрессивно-стилистическая единица // Вопросы стилистики. — Вып. 12. — Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1977. — С. 17–27.

1980